

Ρένα Σταυρίδη - Πατρικίου

Η ΣΥΝΔΕΣΗ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΩΝ ΜΕ ΤΟ ΚΙΝΗΜΑ ΤΟΥ ΔΗΜΟΤΙΚΙΣΜΟΥ

Τον Μάιο του 1908 ο υπουργός Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως, Ανδρέας Στεφανόπουλος, κάλεσε σε απολογία τον Κωστή Παλαμά, τότε γενικό γραμματέα του Πανεπιστημίου Αθηνών, και τον Νικόλαο Χατζιδάκι, καθηγητή των μαθηματικών στο ίδιο πανεπιστήμιο, για τη δημόσια δημοτικιστική τους τοποθέτηση¹. Η ενέργεια αυτή προκάλεσε την ομαδική διαμαρτυρία των Κοινωνιολόγων, η οποία δημοσιεύτηκε στην εβδομαδιαία εφημερίδα *Δικαιοσύνη* στις 24 Μαΐου 1908. Όπως είναι γνωστό, τη διαμαρτυρία την είχε συντάξει ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου και τη συνυπέγραφαν μέλη της Κοινωνιολογικής Εταιρείας, η οποία ωστόσο δεν κατονομαζόταν ρητά².

Με το κείμενο αυτό ο Παπαναστασίου επισημοποιούσε έμμεσα τη σχέση ανάμεσα στους Κοινωνιολόγους και το κίνημα του δημοτικισμού. Ταυτόχρονα, όμως, τοποθετώντας τη σχέση αυτή στο πλαίσιο του γενικότερου συστήματος αρχών που όριζε τη φιλοσοφία των «Κοινωνιολόγων», δηλαδή της ελευθερίας του λόγου και της έκφρασης, μετατόπισε εντελώς το ζήτημα. Έτσι, η σιωπηρή υπαγωγή των δύο κινήματων σε ευρύτερες έννοιες, ως ένα βαθμό έκρυψε τις συγγένειες και χαλάρωσε τους δεσμούς που είχαν υπάρξει μεταξύ τους. Οδήγησε επίσης στη διάπλαση μιας εικόνας η οποία έδειχνε πως η επαφή που έγινε τότε ανάμεσα στο δημοτικισμό και την υπό ίδρυση Κοινωνιολογική Εταιρεία αποτέλεσε διασταύρωση σχηματισμένων ήδη ιδεολογικών ρευμάτων με παράλληλες, ίσως, αλλά εντελώς διάφορες αφετηρίες και πορείες.

Ωστόσο, η διερεύνηση των παραγόντων που προώθησαν τη συγκρότηση της Κοινωνιολογικής Εταιρείας κατά τη διετία 1907-1909 επιτρέπει μια πρώτη υπόθεση εργασίας, σύμφωνα με την οποία και αυτή η Εταιρεία υπήρξε προϊόν διεργασιών που αφορούσαν τη γενικότερη παραγωγικότητα του δημοτικισμού ως πεδίου γένεσης και ανάπτυξης πολλών, ποικίλων, και τελικά αυτόνομων πολιτικών και πολιτισμικών κινήματων. Πιστεύω, δηλαδή, πως διαθέτουμε σοβαρές ενδείξεις, οι οποίες μας οδηγούν με αρκετή ασφάλεια στη διαπίστωση ότι δεν πρόκειται για απλή σύνδεση ομάδων που ξεκινούν από διαφορετικές ιδεολογικές αφετηρίες για να καταλήξουν σε ευκαιριακές συνεργασίες

1. Βλ. π. Ο Νουμάς (25 του Μάη, 1908), σ. 4.

2. Α. Παπαναστασίου, *Μελέτες-Λόγοι-Λόθρα*, επιμ. Ξ. Λευκοπαρίδης, Αθήνα 1957, σ. 1-2.

επιβαλλόμενες από κάποιους κοινούς μεταρρυθμιστικούς στόχους, όπως π.χ. την εκπαίδευση. Οι ενδείξεις μας πείθουν ότι και η κίνηση των Κοινωνιολόγων πηγάζει από ένα συγκεκριμένο κλίμα, που είχε δημιουργηθεί στο χώρο της ελληνικής διανόησης από τη στιγμή που τη μια και μοναδική δημοτικιστική ιδέα την αντικαθιστά ένα πλέγμα δημοτικιστικών ιδεών —από την εποχή, δηλαδή, που είχε αρχίσει να συνυφαίνεται η δημοτική με την εκπαίδευση.

Το κλίμα λοιπόν αυτό δημιουργεί όρους γένεσης πνευματικών και πολιτικών κινήσεων και διαμορφώνεται κατά την περίοδο που ωριμάζει η ιδέα της πολλαπλότητας του περιεχομένου του δημοτικισμού. Όσο για την πολλαπλότητα, πρέπει να θεωρηθεί ότι αποτελεί αναγκαστική συνέπεια της συνάντησης του δημοτικιστικού κινήματος με τις κοινωνικοπολιτικές διαδικασίες: το πρόβλημα της μεθόδου με την οποία θα γινόταν η εισαγωγή της δημοτικής γλώσσας σ' αυτές τις διαδικασίες, και ειδικότερα στην εκπαίδευση, έθεσε ταυτόχρονα το πρόβλημα μιας ιδεολογικής θεμελίωσης, για την οποία αντλήθηκαν στοιχεία από εντελώς διαφορετικές και συχνά αλληλοσυγκρούμενες κοσμοθεωρίες. Οι ιδέες, ωστόσο, που αποτέλεσαν το νέο υπόβαθρο του δημοτικιστικού κινήματος, εξακολούθησαν να διατηρούν κατά την περίοδο αυτή δύο κοινούς παρονομαστές: το ξεπέρασμα του πρώτου ιδεολογικού ερείσματος, που ήταν το εθνικό ζήτημα, αλλά και τη σιωπηρή υπέρβαση του πρώτου μεταρρυθμιστικού στόχου, που ήταν η ίδια η εκπαίδευση: το αίτημα της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης εκάλυπτε για τους δημοτικιστές —κι εδώ, βέβαια, υπήρχε ποικιλία που αντιστοιχούσε στις ιδεολογικές καταβολές τους— ένα αίτημα για ουσιαστικότερες αλλαγές και θεσμών αλλά και νοοτροπιών.

Οι χρόνοι που ορίζουν σχηματικά την περίοδο αυτής της σταδιακής αποδέσμευσης του δημοτικισμού από τον εθνικό προβληματισμό και της ολοένα και στενότερης σύνδεσής του με τους κοινωνικοπολιτικούς μηχανισμούς είναι από τη μια μεριά το 1907, το έτος δηλαδή της έκδοσης του βιβλίου του Γ. Σκληρού *Το Κοινωνικόν μας Ζήτημα*, με το οποίο γίνεται η είσοδος των μαρξιστικών ιδεών στον δημοτικιστικό χώρο, και από την άλλη το 1909-10, η χρονιά κατά την οποία αποκτούν οργανωτικές δομές οι μέχρι τότε άμορφες συσσωματώσεις των δημοτικιστών.

Αυτή είναι περίπου και η διετία κατά την οποία ολοκληρώνεται η σύσταση της Κοινωνιολογικής Εταιρείας. Η αλήθεια είναι πως οι μαρτυρίες που περιέχονται σε μεταγενέστερα κείμενα συνεντεύξεων του Α. Παπαναστασίου και του Κ. Τριανταφυλλόπουλου είναι αρκετά ασαφείς ως προς το χρόνο και της τυπικής και της ουσιαστικής συγκρότησης της Εταιρείας. Έτσι ο Παπαναστασίου, σε κείμενο του 1933, τοποθετεί το χρόνο της ίδρυσής της απλώς πριν από το 1909³. Ο Τριανταφυλλόπουλος, σε συνέντευξη που δίνει το 1945, λέει

3. Στο ίδιο, σ. 746.

ρητά: «Η Κοινωνιολογική Έταιρεία ιδρύθη τὸ 1907»⁴, ενώ σε κείμενό του, με ημερομηνία 8 Αυγούστου 1957 γράφει: «[Η Κοινωνιολογική Έταιρεία] ιδρύθη ὡς σωματεῖον τὸ 1908»⁵.

Συγκεκριμένη ημερομηνία ίδρυσης δεν προκύπτει ούτε από μαρτυρίες της περιόδου εκείνης. Τα γνωστότερα σχετικά στοιχεία, αυτά που ἄλλωστε ἔχουν περισσότερο χρησιμοποιηθεί ὡς τώρα, ἀντλούνται ἀπὸ τις θεωρούμενες πρώτες δημόσιες εμφανίσεις των Κοινωνιολόγων, δηλαδή τη διαμαρτυρία για τον Παλαμά, που δημοσιεύτηκε, ὡπως εἶπαμε, στις 5 Μαΐου 1908 και την έκδοση του περιοδικού *Επιθεώρησις Κοινωνικῶν και Νομικῶν Επιστημῶν*, που ἔγινε τον Ιούνιο του ἴδιου χρόνου. Πρόκειται, βέβαια, για συλλογικές ἐνέργειες, ἀπὸ τις οποίες ὁμως δεν ἀποδεικνύεται ἡ ὑπαρξὴ τυπικά συγκροτημένου σωματείου. Εξἄλλου, και στις δύο περιπτώσεις, ἡ ομάδα εμφανίζεται με τις ατομικές υπογραφές των μελῶν της. Δεν ὑπάρχει πουθενά ἡ επωνυμία «Κοινωνιολογική Ἐταιρεία» ούτε ὁ χαρακτηρισμός «Κοινωνιολόγοι». Τοῦτο ἰσχύει, ἐπὶ ἓνα ἐξάμηνο ὅπως θα δούμε, και για τα ἔντυπα που σχολιάζουν τὴν ἐμφάνιση και τις δραστηριότητες της ομάδας.

Ἡ ἀκριβὴς ημερομηνία της τυπικῆς σύστασης της Ἐταιρείας δεν ἔχει φυσικά και τόσο μεγάλη σημασία αὐτὴ καθαυτὴ. Εκείνο που ἔχει σημασία εἶναι ἡ διαπίστωση ὅτι πρὶν ἀπὸ τὴν ὀριστικὴ αὐτὴ ημερομηνία γίνονται πολλές δημόσιες εμφανίσεις των Κοινωνιολόγων, οι οποίες, ἐνῶ προηγήθηκαν, ἀργότερα ταυτίστηκαν με τὸ χρόνο ίδρυσης της Ἐταιρείας. Τοῦτο σημαίνει ὅτι, πρὶν ἀπὸ τὴν τυπικὴ συγκρότηση, ἓνα χρονικὸ διάστημα εἶχε ἀφιερωθεῖ σε ἐπαφές και ζυμώσεις εἴτε μεταξύ των μελῶν του ἀρχικοῦ πυρήνα της ομάδας εἴτε του τελευταίου με ἄλλες δυνάμεις. Ἡ διερεύνηση λοιπὸν αὐτῶν των κινήσεων, που κράτησαν περίπου ἓνα ἐξάμηνο, εἶναι ἀναγκαία προκειμένου να ἐντοπίσουμε τὸ πεδίο μέσα στο οποίο διαμορφώθηκε, στην Ελλάδα πια, τὸ ἰδεολογικὸ στίγμα των Κοινωνιολόγων. Ὅλα τα στοιχεία δείχνουν πως στη διαμόρφωση αὐτὴ ἡ ἀνάμειξη διανοουμένων που προέρχονταν ἀπὸ τὸ χώρο του δημοτικισμοῦ ὑπῆρξε καθοριστικὴ.

Τοῦτο τὸ διαπιστώνει κανεὶς ἀν παρακολουθήσει τις συχνές και ἐκτεταμένες ἀναφορές που κάνει τὸ περιοδικὸ *Ο Νουμάς* στη δραστηριότητα αὐτῆς της ομάδας των «δικηγόρων», ὡπως ἀρχικά τους ἀποκαλεῖ. Ἡ λεπτομερειακὴ καταγραφή των κινήσεών τους και ὁ ἐνθουσιώδης σχολιασμός που τὴ συνοδεύει ἀρχίζουν στο περιοδικὸ με ἀφορμὴ τὴ διαμαρτυρία για τον Παλαμά⁶. Βέβαια θα

4. Ἡ συνέντευξη του Κωνσταντίνου Τριανταφυλλόπουλου στην ἐφ. *Ελευθερος*, φ. 25 Ιουνίου 1945· ἀναδημοσιεύεται στο Γιάννης Κορδάτος, *Ἱστορία του ἑλληνικοῦ ἐργατικοῦ κινήματος*, Ἀθήνα 1956, σ. 110 κ.ε.

5. Βλ. Α. Παπαναστασίου, ὁ.π., σ. 7'.

6. Βλ. π. *Ο Νουμάς*, φ. 298 (1 του Θεριστῆ 1908), σ. 4, ὅπου σημειώνεται μεταξύ ἄλλων: «Μιὰ διαμαρτύρηση, ποὺ φάνηκε τὴν περασμένη βδομάδα στὴ φημερίδα "Δικαιο-

μπορούσε να πει κανείς ότι, στην αρχή, ο *Νουμάς* ελκύεται μόνο και μόνο από το γεγονός ότι υπάρχει κάποια δημόσια υπεράσπιση του Παλαμά, ή ότι αισθάνεται κάποια συνάφεια επειδή υπάρχει η υπογραφή του Δελμούζου. Το τελευταίο, ωστόσο, δεν μπορεί να το επικαλεστεί κανείς, μια και το όνομα του Δελμούζου δεν αναφέρεται καθόλου στο σχόλιο του *Νουμά*. Και είναι φυσικό, δεδομένου ότι, στην αντίληψη του περιοδικού, εκείνο που πρέπει να τονιστεί είναι η συμπαράσταση και —σε τελευταία ανάλυση— η δημοτικιστική τοποθέτηση διανοουμένων που βρίσκονται επιτέλους έξω από το χώρο του «μαλλιαρισμού» και της λογοτεχνίας, που είναι νέοι επιστήμονες με κύρος το οποίο αντλούν από την επαγγελματική και μορφωτική τους υπόσταση, που είναι με λίγα λόγια «δικηγόροι», όπως υπογραμμίζεται στο σχόλιο.

Δεν πρέπει άλλωστε να ξεχνάμε ότι η ανάμειξη του Δελμούζου στην υπόθεση του δημοτικισμού δεν είναι ακόμη τόσο φανερή. Βέβαια, έχει ήδη δημοσιεύσει κείμενα στον *Νουμά*—και ειδικότερα το άρθρο με το οποίο εισήγαγε το βιβλίο του Σκληρού στο χώρο της ελληνικής διανόησης— αλλά αυτό το ξέρουν λίγοι, δεδομένου ότι υπογράφει με το ψευδώνυμο Α. Ντέλος⁷. Η πραγματικά δημόσια έκθεση των γλωσσικών και εκπαιδευτικών του αντιλήψεων γίνεται ακριβώς εκείνες τις ημέρες, δηλαδή ένα εικοσαήμερο περίπου μετά τη διαμαρτυρία για τον Παλαμά, με τη σειρά άρθρων που δημοσιεύει με τίτλο «Πρόσωπα και Πράγματα» στην εφημερίδα *Ακρόπολις* από τις 3 έως τις 7 Ιουνίου 1908⁸.

Οι δύο παραπάνω ενέργειες των Κοινωνιολόγων και του Δελμούζου, καθώς και η έκδοση του περιοδικού της ομάδας (η *Επιθεώρησης Κοινωνικών και Νομικών Επιστημών*) την 1η Ιουνίου 1908, πάλι με το όνομα του Δελμούζου στη συντακτική επιτροπή, δεν είναι βέβαια άσχετες μεταξύ τους αλλά δείχνουν ήδη την αλληλεξάρτηση των δύο πλευρών: και ο στενός πυρήνας των Κοινωνιολόγων, την ώρα που πάει να αποκτήσει οργανωτικό σχήμα, έχει ένα μέλος με δημόσια δηλωμένες δημοτικιστικές αντιλήψεις, και ένας δημοτικιστής, την ώρα που δημοσιοποιεί την πρόθεσή του να παρέμβει ουσιαστικά στο δημοτικιστικό κίνημα, βρίσκεται ενταγμένος στη στενή πρώτη ομάδα των Κοινωνιολόγων.

Από την άλλη μεριά, η μετέπειτα παρακολούθηση των δραστηριοτήτων της ομάδας των Κοινωνιολόγων από τις στήλες του *Νουμά* αποδεικνύει το άμε-

σύνη" υπογραμμένη από μερικούς νέους δικηγόρους, είτανε ένα πρώτης γραμμής φωτεινό γεγονός».

7. Βλ. π. Ο *Νουμάς*, φ. 257 (19 του Τρυγητή 1907), σ. 1-4, και φ. 261 (16 του Σεπτεμβρίου 1907), σ. 5-6.

8. Τα άρθρα αναδημοσιεύονται στο Α. Δελμούζος, *Μελέτες και Πάρεργα*, Αθήνα 1958, τ. Α', σ. 13-30.

σο και μόνιμο ενδιαφέρον του περιοδικού, που πηγαίνει πολύ πιο πέρα από τον συγκυριακό ενθουσιασμό που προκάλεσε η υπεράσπιση, του Παλαμά. Εδώ ως σημειωθεί ότι από την 1η Ιουνίου 1908, που γίνεται η πρώτη μνεία της ομάδας, ως και τον Δεκέμβριο του 1908, ο Νουμάς καταγράφει με λεπτομέρειες όλες τις κινήσεις των Κοινωνιολόγων, χωρίς ωστόσο να αναφέρονται πουθενά οι λέξεις «Κοινωνιολόγοι» και «Κοινωνιολογική Εταιρεία». Οι όροι που χρησιμοποιεί το περιοδικό είναι κυρίως «έπιστήμονες» και επικουρικά «δικηγόροι». Τονίζεται, δηλαδή, μόνιμα η επιστημονική και επαγγελματική ιδιότητα, πράγμα που κάνει διαφανή την πρόθεση του Νουμά να μεταχειριστεί το κύρος που απορρέει από αυτή την ιδιότητα για να ενισχύσει τις άλλες δύο που αρχίζουν να αναγράφονται στα σχόλιά του: τη δημοτικιστική και τη σοσιαλιστική.

Έτσι, στην εγκωμιαστική κριτική που κάνει ο Ρήγας Γκόλφης για το πρώτο τεύχος του περιοδικού *Επιθεώρησις Κοινωνικών και Νομικών Επιστημών*, σημειώνει πως: «Ἐξ η νέοι ἐπιστήμονες, οἱ κ.κ. Α. Παπαναστασίου, Θ. Κουτούπης, Α. Δελμούζος, Θ. Πετιμεζᾶς, Π. Ἀραβαντινός καὶ Κ. Τριανταφυλλόπουλος, εἶναι οἱ συντάχτες του»⁹. Ταυτόχρονα φροντίζει να μην περάσει απαρατήρητο ακόμη ένα στοιχείο που θα βοηθήσει στην παραπέρα ενίσχυση των δεσμών ανάμεσα στην κίνηση των Κοινωνιολόγων και το δημοτικισμό: το στοιχείο αυτό είναι η απλουστευμένη γλώσσα που χρησιμοποιεί ο Παπαναστασίου στα κείμενά του. Η ρωγμή στο καθαρολογικό θεμέλιο που υποβαστάζει τον επιστημονικό λόγο ήταν ένα από τα τολμηρότερα όνειρα των δημοτικιστών. Η αρχή της πραγμάτωσής του είχε γίνει εκείνη την περίοδο με τη συζήτηση που είχε ξεκινήσει λίγους μήνες νωρίτερα από τις στήλες του Νουμά. Στη συζήτηση αυτή είχαν διατυπωθεί πολύ απλά όροι που είχαν σχέση με την επιστημονική ανάλυση των κοινωνικών και πολιτικών φαινομένων, και είχαν προσαρμοστεί σ' έναν καθημερινό λόγο έννοιες εξαιρετικά δύσκολες.

Η συμβολή επομένως του Παπαναστασίου σ' αυτό το εγχείρημα εκείνη τη στιγμή δεν μπορούσε παρά να θεωρηθεί σημαντική, μια και βοηθούσε στη συμπλήρωση της εικόνας της καθολικότητας του δημοτικισμού, η οποία αποτελούσε βασική αντίληψη του κινήματος. Η καθολικότητα αυτή, που αφορούσε και τη μορφή και το περιεχόμενο, εξυπηρετιόταν τόσο πολύ από την εμφάνιση στον δημοτικιστικό χώρο αυτών των «νέων επιστημόνων», που ο Ρήγας Γκόλφης ξεχνά τις συνειδητές προσπάθειες προς την κατεύθυνση της απλοποίησης του επιστημονικού λόγου —στο χώρο των κοινωνικών επιστημών— που έχουν ήδη, κάνει εκείνη τη χρονιά, στον Νουμά ο Χατζόπουλος, ο Σκληρός κ.ά. και επιπλέον τον Παπαναστασίου ως εισηγητή του εγχειρήματος, γράφοντας ότι «[...] πά-

9. Ρήγας Γκόλφης, «Νέα Βιβλία», π. Ο Νουμάς, φ. 310 (21 του Σεπτεμβρίου 1908), σ. 7.

σκισε νά ζωντανέψη λίγο τή δική του έκφραση. Τιμή του. 'Η άρχή έγινε. κ' ἡ άρχή εἶναι τὸ μισὸ τοῦ ὅλου»¹⁰.

Στο επόμενο ανυπόγραφο σχόλιο του Νουμά, στο οποίο ανακοινώνεται η προσεχής έκδοση εβδομαδιαίου φύλλου των Κοινωνιολόγων, δηλώνεται απερίφραστα η δεύτερη ιδιότητα της ομάδας, η σοσιαλιστική, και γνωστοποιείται η επίσημη συνεργασία με τον δημοτικιστικό χώρο, μια και ως διευθυντής του μελλοντικού εντύπου φέρεται ο Κώστας Χατζόπουλος: «Μαθαίνουμε πώς οι σοσιαλιστάδες τῆς Ἀθήνας λογαριάζουνε νά βγάλουν ἑφημερίδα δική τους, βδομαδιάτικη γιὰ τὴν ὥρα καὶ πὼς ἔρχεται κι ὁ Πέτρος Βασιλικὸς ἀπὸ τὴ Γερμανία γιὰ νὰν τὴ διευτύνει»¹¹. Ὅσο γιὰ τὴν απχραϊτήτη υπενθύμιση τῆς ἐπιστημονικῆς ιδιότητάς, ἐπανερχεται κι ἐδῶ γιὰ νὰ ἐνισχύσει. αὐτὴ τὴ φορά, ὄχι τὴ δημοτικιστικὴ πλευρὰ ἀλλὰ τὴ σοσιαλιστικὴ: «Ὅταν κανεὶς λογαριάσει πὼς, ἐξὸν ἀπὸ τὴν ἐπιστημονικὴ συζήτηση ποῦγινε τὸν περασμένο χειμῶνα στὸ "Νουμά", ὁ σοσιαλισμὸς ἴσαμε τὴν ὥρα μόνο τὴ δημοκοπικὴ μορφή του ἔδειξε στὸν τόπο μας κι ὅταν ἀκόμα λογαριάσει κανεὶς πὼς οἱ σοσιαλιστάδες τῆς Ἀθήνας δὲν εἶναι σοσιαλιστάδες τῆς ρούγας, μὰ σοσιαλιστάδες τοῦ γραφείου καὶ τοῦ βιβλίου τους, ἐπιστήμονες ὅλοι τους ἕνας κ' ἕνας (ὁ Δελμουῆζος, ὁ Παπαναστασίου, ὁ Τριανταφυλλόπουλος κλπ.)—ὅταν κανεὶς τὰ λογαριάσει αὐτά, δὲν μπορεῖ παρὰ νὰν τοὺς συχαρεῖ γιὰ τὴν ἀπόφασή τους καὶ νὰ καρτερεῖ μὲ ληχτάρα νὰ δεῖ τὴν ἑφημερίδα τους»¹².

Ἡ ἑφημερίδα κυκλοφορεῖ πράγματι τὸν Νοέμβριο τοῦ 1908 με τὸν τίτλο *Μέλλον* καὶ διευθυντῆς τῆς δὲν εἶναι ὁ Κώστας Χατζόπουλος ἀλλὰ ὁ Διονύσιος Κόκκινος, «νέος, μορφωμένος καὶ δημοτικιστῆς», ὅπως τὸν περιγράφει ὁ Νουμάς. Το *Μέλλον*, ωστόσο, δὲν ἐκδόθηκε ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς Κοινωνιολόγους οὔτε υπῆρξε ποτέ ἀποκλειστικὸ ὄργανο τῆς Ἐταιρείας, σύμφωνα τουλάχιστον με τὴ μαρτυρία τοῦ διευθυντῆ τοῦ Διονύσιου Κόκκινου, ὁ ὁποῖος υποστηρίζει μάλιστα ὅτι ὄχι μόνο ἡ Κοινωνιολογικὴ Ἐταιρεία δὲν ἐβγάλε το *Μέλλον* ἀλλ' ὅτι, ἀντίθετα, οἱ κύκλοι ποὺ πλαισίωσαν τὸ *Μέλλον* συγκρότησαν τὴν Ἐταιρεία¹³. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά ὁ Παπαναστασίου, σε αὐτοβιογραφικὸ κείμενο τοῦ 1933,

10. Στο ἴδιο.

11. Βλ. π. Ὁ Νουμάς, φ. 314 (19 τοῦ Οχτώβρη, 1908), σ. 7.

12. Στο ἴδιο.

13. Βλ. τὴν ἀπάντησή του σε δημοσίευμα τοῦ περιοδικοῦ τοῦ Πλάτωνα Δρακοῦλλη *Ἔρευνα*, το ὁποῖο ἰσχυριζόταν ὅτι τὸ *Μέλλον* ἐκδόθηκε ἀπὸ τὴν Κοινωνιολογικὴ Ἐταιρεία. Ὁ Διον. Κόκκινος τὸ διαψεύδει σημειώνοντας πὼς «Τὸ "Μέλλον" ἐβγήκε τὸ Νοέβρη τοῦ 1908 καὶ τὸ Γενάρη τοῦ 1909 ἀνάγγειλε τὴν ἰδρυση τῆς "Κοινωνιολογικῆς Ἐταιρείας" πὸ ἀποτέλεστος ἀπὸ τὰ στοιχεῖα ποὺ βρέθηκαν γύρω στὸ "Μέλλον"»: π. Ὁ Νουμάς, φ. 379 (14 τοῦ Φλεβάρη, 1910), σ. 5.

σημειώνει πως: «Τὴν ἔταιρείαν αὐτὴν συνεπτύξαμεν μὲ μίαν ἄλλην ομάδα προ-υπάρχουσαν καὶ ἀποτελουμένην ἀπὸ σοσιαλιστᾶς τῆς παλαιᾶς σχολῆς, ἣ ὅποια εἶχεν ἀρχίσει νὰ ἐκδίδῃ καὶ μίαν ἐβδομαδιαίαν ἐφημερίδα — τὸ “Μέλλον” — τὴν ὅποιαν παρελάβομεν ἡμεῖς ἀπὸ τοῦ βου φύλλου»¹⁴.

Ὅσο για τους λόγους που ματαιώσαν τη συνεργασία του Χατζόπουλου με την εφημερίδα, ο ίδιος βεβαιώνει πως ἦσαν καθαρά πολιτικοί. Σε επιστολή του προς τον Νίκο Γιαννιό με ημερομηνία 23 Νοεμβρίου 1908 ἔγραφε σχετικά: «Τὰ χαμπάρια πὸ ἔδοσε ὁ “Νουμάς” γιὰ μένα, ἦταν πρόωρα. Μένω γιὰ τὴν ὥρα [...] στὴν κρῦα καὶ πληχτικὴ πρωτεύουσα τῆς Βαβαρίας. [...] Σὲ κομπρομίσια δὲ μπορῶ νάρθῶ, ἔστω κι ἂν μένω ἀνεδαφικὸς καὶ μόνος πρὸς τὸ παρόν. Ἡ κίνηση γιὰ τὴν ὅποια θὰ κατέβαινα κάτω, ὄφειλε ἀπὸ τὴν ἀνάγκη τῶν πραγμάτων νὰ εἶναι μικτὴ ἢ μᾶλλον ριζοσπαστικὴ μονάχα»¹⁵.

Η ποικιλία, η ανομοιομορφία και, σ' ορισμένες περιπτώσεις, η αντιφατικότητα των πραγματολογικῶν αὐτῶν στοιχείων ἀποδεικνύουν ἀσφαλῶς τὴν ὑπαρξὴ ἐνὸς κλίματος συζητήσεων, ἐπαφῶν καὶ ζυμώσεων, το ὅποιο διατηρήθηκε ὡσὸτου πάρει ἡ Κοινωνιολογικὴ Ἐταιρεία τὴν οριστικὴ τῆς μορφή. Η εικόνα αὐτοῦ τοῦ κλίματος πρέπει νὰ συμπληρωθεῖ με ἓνα ἀκόμη στοιχεῖο, που δείχνει ὄχι μόνο το μέγεθος τῆς συμμετοχῆς τῶν δημοτικιστικῶν δυνάμεων στὴ δημιουργία τῆς Ἐταιρείας ἀλλὰ καὶ το πολιτικὸ περιεχόμενο αὐτῆς τῆς συμμετοχῆς, δηλαδή τὴν προσπάθεια συστηματικῆς σύνδεσης τῶν μαρξιστικῶν ἀντιλήψεων με τὶς γενικότερες ιδέες περὶ σοσιαλισμοῦ τῶν Κοινωνιολόγων, ἡ ὁποία ἔγινε ἐκεῖνη τὴν περίοδο ἀπὸ μὴ μερίδα δημοτικιστῶν που εἴτε εἶχε συστειρωθεῖ γύρω ἀπὸ τὶς ιδέες τοῦ Γ. Σκληροῦ εἴτε εἶχε ἐπηρεαστεῖ κατευθεῖαν ἀπὸ τὴ Γερμανικὴ Σοσιαλδημοκρατία.

Η εφημερίδα *Vorwärts* (Ἐμπρός), ἐπίσημο δημοσιογραφικὸ ὄργανο τοῦ Σοσιαλδημοκρατικοῦ Κόμματος τῆς Γερμανίας, δημοσιεύει ἐκεῖνους τοὺς μήνες, Δεκέμβριο 1908 καὶ Ἰανουάριο 1909, δύο κείμενα με εἰδήσεις γιὰ τὴ σοσιαλιστικὴ κίνηση στὴν Ελλάδα. Οἱ εἰδήσεις αὐτὲς ἀναφέρονται κυρίως στὴν ἔκδοση τοῦ *Μέλλοντος* καὶ στὴν ἰδρυση τῆς Κοινωνιολογικῆς Ἐταιρείας.

Ἀποσπάσματα τοῦ πρώτου κειμένου τοῦ *Vorwärts* ἀναδημοσιεύονται στὸν *Νουμά* τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1908. Μνεία τῆς Κοινωνιολογικῆς Ἐταιρείας δὲν ὑπάρχει ἀκόμη. Ἐκεῖνο που τονίζεται ἰδιαίτερα, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν πρόσφατη ἐμφάνιση τοῦ *Μέλλοντος*, εἶναι ἡ παλαιότερη συμβολή τοῦ *Εργάτη* τοῦ Βόλου καὶ κυρίως ἡ σπουδαιότητα τοῦ ρόλου που ἔπαιξε ὁ *Νουμάς* καὶ το δημοτικιστικὸ κίνημα ὡς πρόδρομοι προπαγανδιστῆς τῶν σοσιαλιστικῶν ιδεῶν. Μετὰ τὴν εἰσαγωγικὴ φράση τοῦ ἴδιου τοῦ *Νουμά* «Τὸ “Ἐμπρός” τοῦ Βερολίνου (11 Δε-

14. Βλ. Α. Παπαναστασίου, ὁ.π., σ. 746.

15. «Πενήντα ἀνεκδότα γράμματα τοῦ Κ. Χατζόπουλου πρὸς τὸν σοσιαλιστὴ Ν. Γιαννιό καὶ τὴ γυναῖκα τοῦ Ἀθηνα Γαϊτάνου-Γιαννιού», π. *Νέα Ἐστία*, 62 (1957), σ. 1337.

κέμβρη) γράφει τάκολουθα:», το μεταφρασμένο κείμενο έχει ως εξής: «Βγήκε στην Αθήνα τον περασμένο μήνα η πρώτη σοσιαλιστική εφημερίδα της Αθήνας, το “Μέλλον” [...]. Το πρώτο σοσιαλιστικό φύλλο της Ελλάδας είναι ο “Εργάτης” του Βόλου πού, ανάμεσα στ’ άλλα, δημοσίεψε σ’ ελληνική μετάφραση το “Κοινωνικό πρόγραμμα” του Μάρξ και Έγγελς. Το “Μέλλον” ακολουθεί επίσης τις ιδέες του Μάρξ. Το φύλλο όμως πού πρωτάνοιξε τις στήλες του σέ σοσιαλιστικές συζητήσεις στην Ελλάδα και μπορεί νά θεωρεί σάν πρόδρομος του “Εργάτη” και του “Μέλλοντος” είναι ο “Νουμάς”, βδομαδιατικό φύλλο της Αθήνας»¹⁶.

Το άλλο κείμενο αναδημοσιεύεται στο *Μέλλον* τον Ιανουάριο του 1909, με τίτλο του περιοδικού: «Τό “Εμπρός” του Βερολίνου για τήν “Κοινωνιολογική Έταιρεία”». Αναφέρεται ρητά στην Έταιρεία, της οποίας η ίδρυση είχε μόλις αναγγελθεί από το ίδιο το *Μέλλον*¹⁷.

Από το κείμενο που αναδημοσιεύει ο *Νουμάς* προκύπτει σαφώς ότι οι κινήσεις τις οποίες το όργανο του γερμανικού κόμματος δέχεται ως σοσιαλιστικές—δηλαδή σύμφωνες με την κατά την αντίληψή του μαρξιστική ορθοδοξία—είναι όλες στενά δεμένες με το δημοτικιστικό κίνημα, ή ακόμη περισσότερο πηγάζουν απ’ αυτό. Ο *Εργάτης* του Βόλου γράφεται στη δημοτική από το πρώτο φύλλο, και φυσικά στη δημοτική πρωτομεταφράζεται από τον Χατζόπουλο το *Κομμουνιστικό Μανιφέστο*, που δημοσιεύεται στις σελίδες του. Αλλά και ο διευθυντής του Κωνσταντίνος Ζάχος και οι διανοούμενοι που το πλαισίωσαν και συνεργάστηκαν μαζί του (Χατζόπουλος, Δελμούζος, Σαράτσης κ.ά.) ήσαν δημοτικιστές.¹⁸ Το ίδιο συμβαίνει όπως είδαμε και με το *Μέλλον*, και φυσικά με τα πρόσωπα που δημοσίεψαν κείμενα σοσιαλιστικού περιεχομένου στον *Νουμά* κατά τη διετία 1907-1909.

Ταυτόχρονα και οι τρεις παραπάνω κινήσεις εμπνέονται από σοσιαλιστικές αρχές μαρξιστικής προέλευσης, κι είναι φυσικό να ανταποκρίνονται στα πρότυπα της Γερμανικής Σοσιαλδημοκρατίας. Στο άρθρο του *Vorgwärts* δεν υπάρχει π.χ. μνεία για τον κατά τα άλλα καθαρολόγο Πλάτωνα Δρακούλη, του οποίου οι σοσιαλιστικές ιδέες προέρχονται από αλλού. Ας σημειωθεί, άλλωστε, ότι με τον Δρακούλη όλες αυτές οι δυνάμεις, και οι ίδιοι οι Κοινωνιολόγοι θα βρίσκονται μόνιμα σε διάσταση ή και σε σύγκρουση.

16. π. *Ο Νουμάς*, φ. 321 (7 του Δεκέβρη 1908), σ. 7.

17. π. *Μέλλον*, 11-24 Ιανουαρίου 1909. Μνεία της επαφής αυτής ανάμεσα στην Κοινωνιολογική Έταιρεία και το όργανο της Γερμανικής Σοσιαλδημοκρατίας κάνει κι ο Αλέξανδρος Κύρτσης στην ανακοίνωσή του με τίτλο «Ο Α. Παπαναστασίου και οι θεωρίες κοινωνικής μεταρρύθμισης των αρχών του 20ού αιώνα».

18. Για τον *Εργάτη* του Βόλου και τα δημοτικιστικά του πλαίσια, βλ. Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου, «Δημοτικισμός - Σοσιαλισμός: Ο κοινός αγώνας δύο εφημερίδων στις αρχές του αιώνα μας», εφ. *Αυγή*, 21.12.1982, σ. 4.

Νομίζω ότι από τα παραπάνω στοιχεία γίνεται φανερό πως ο συντάκτης του γερμανικού άρθρου ήθελε να προσδιορίσει τις ελληνικές σοσιαλιστικές κινήσεις χρησιμοποιώντας ως κριτήριο τις συγγενείες τους με τη Γερμανική Σοσιαλδημοκρατία. Εξίσου φανερός νομίζω πως γίνεται κι ο στόχος της αναδημοσίευσης του *Νουμά*: να αποδειχτεί πως οι σοσιαλιστικές αυτές κινήσεις, τις οποίες καλύπτει με το κύρος του το επίσημο όργανο του γερμανικού κόμματος, είναι προϊόντα του δημοτικισμού. Τέλος, εμφανής πιστεύω πως είναι και η απώτερη πρόθεση του συντάκτη της ανταπόκρισης στο *Vorwärts*: διαπιστώνει πως οι ζυμώσεις που σημειώνονται εκείνη τη στιγμή με σκοπό τη δημιουργία ενός σοσιαλιστικού σχήματος χαρακτηρίζονται από μια ιδεολογική αν όχι ασάφεια πάντως ρευστότητα. Επομένως, καλό θα ήταν, όλες αυτές οι ιδέες που κυκλοφορούν πριν ακόμη συσταθεί ο πολιτικός οργανισμός να διοχετευτούν προς τη σοσιαλδημοκρατική κατεύθυνση.

Εκείνο που είναι λιγότερο φανερό είναι το πρόσωπο του συντάκτη της ανταπόκρισης. Η αναζήτηση του προσώπου αυτού πιστεύω πως είναι χρήσιμη στο βαθμό που μας βοηθάει να υπολογίσουμε με μεγαλύτερη ακρίβεια τους παράγοντες που οδήγησαν προς τη μαρξιστική και ειδικότερα τη σοσιαλδημοκρατική οδό, την πρώτη σοσιαλιστική συσπείρωση στο δημοτικιστικό κίνημα. Η σοσιαλδημοκρατική επιλογή μεγάλης μερίδας των δημοτικιστών οφείλεται φυσικά στην επιρροή του Σκληρού, κατά κύριο λόγο, και του Χατζόπουλου επικουρικά. Ωστόσο θα πρέπει να αποκλείσουμε την περίπτωση να είναι ένας από τους δύο συντάκτες του σημειώματος του *Vorwärts*. Ο συντάκτης είναι γερμανομαθής, μαρξιστής και δημοτικιστής. Και οι δύο βέβαια συγκεντρώνουν όλα τα παραπάνω γνωρίσματα. Η βεβαιότητα όμως με την οποία δηλώνεται στο μεταφρασμένο κείμενο ο μαρξιστικός προσανατολισμός του *Μέλλοντος* δεν ταιριάζει με τη φανερή δυσφορία που είχε δείξει ο Χατζόπουλος για τα «κομπομίσια» στα οποία υποτίθεται πως έχει υποκύψει η νέα εφημερίδα¹⁹. Όσο για τον Σκληρό, διαθέτουμε την έμμεση μαρτυρία του Φώτου Πολίτη, η οποία δείχνει σαφώς πως είναι αδύνατο να έχει γράψει αυτός την ανταπόκριση. Σ' επιστολή του προς τον Χατζόπουλο με ημερομηνία 3.2.1909, ο Φώτος Πολίτης γράφει: «Ο Σκληρός άπηρνήθη τὰς πλάνας τοῦ κόσμου κι ἐρρίχτηκε μιὰ μέρα στὰ βιβλία του. Ὅμως χτές, πού κατὰ τύχη, τὸν εἶδα. ἐσκέφτηκα καινούρια πράματα. Νὰ γράψουμε, λέει, χρονολογικὰ τὴν ἐξέλιξη τοῦ σοσιαλισμοῦ στὴν Ἑλλάδα, κι ἐν γένει ὅλο τὸ χαρακτῆρα τῆς κάτου κοινωνίας, ἐπαινώντας ἐκεῖ, πού πρέπει, καὶ ἀναφέροντας ἀκόμα καὶ ὀνόματα καὶ νὰ τυπώσουμε αὐτὸ ὡς ἀνταπόκριση σὲ πολλὰ ἀπὸ τὰ σοσιαλιστικὰ φύλλα τοῦ κόσμου. Ἔτσι οἱ δικοὶ μας κάτου βλέποντας τὰ ὀνόματά τους (Ταγκόπουλος, Ἐργάτης

19. Βλ. παραπάνω, σ. 49.

κτλ.) θά προθυμοποιηθούν νά αναγράψουν τὰ σχετικά κομμάτια στά φύλλα τους. Έτσι, θά γίνη κάτω γνωστό, πώς γιά τήν κοινωνιστική κίνηση τῆς Ἑλλάδας ἐνδιαφέρονται σπουδαία ξένα φύλλα. Καί τὸ κυριώτερο γιά τήν εὐδοκίμηση μιᾶς ιδέας κάτω, εἶναι ἡ ρεκλάμα. Σκεφτῆτε το κι ἐσεῖς καί στείλτε μου τῆ γνώμη σας. [...] Τὸ Vorwärts εἶναι ἔτοιμο βέβαια νά δημοσιέψῃ κάθε τέτοια ἀνταπόκριση γιά τήν Ἑλλάδα, ἂν κρίνουμε ἀπὸ τῆ χαρὰ πού δημοσιέψε στήν πρώτη σελίδα του, ὅπως λέει τὸ "Μέλλον" γιά τήν κοινωνιολογική ἐταιρεία τῆς Ἀθήνας. [...]»²⁰.

Απὸ τὴν ἐπιστολή φαίνεται καθαρά πως ὁ Σικληρός δεν ἐγνώριζε τὸ δημοσίευμα τοῦ Vorwärts που ἀναφερόταν στο Μέλλον καί τὸν Νουμά. Ὅσο γιά τὸ δεύτερο δημοσίευμα, που μιλοῦσε γιά τὴν Κοινωνιολογική Ἐταιρεία, τὸ μαθαίνουν ἀπὸ τὴν ἀναδημοσίευση τοῦ Μέλлонτος. Εξἄλλου ἡ δημοσίευση εἰδήσεων γιά τὴν ἐλληνική σοσιαλιστική κίνηση ἀπὸ τὸ Vorwärts τὸν ικανοποιεῖ καί τὸν ἐμπνέει τόσο ὥστε υποδεικνύει στὸν Φῶτο Πολίτη νὰ ἀναλάβει συστηματικά μιὰ τέτοια δραστηριότητα διαφήμισης τοῦ ἐλληνικοῦ εργατικοῦ κινήματος στα ξένα σοσιαλιστικά φύλλα.

Τὴν περίπτωση νὰ ἔγραψε τὴν ἀνταπόκριση κάποιος ἀπὸ τὸν στενὸ πυρῆνα τῶν Κοινωνιολόγων πρέπει ὀπωσδήποτε νὰ τὴν ἀποκλείσουμε ἀπὸ πουθενά δεν προκύπτει ὅτι ὑπάρχει πρόθεση τῶν Κοινωνιολόγων νὰ υπογραμμίσουν τὴν οποιαδήποτε σχέση τους με τὸ μαρξισμό ἢ νὰ προβάλλουν τὸν Νουμά ὡς σοσιαλιστικὸ βῆμα.

Πιστεύω τελικά πως ὁ πιθανότερος συντάκτης τῶν ἀνταποκρίσεων στο Vorwärts εἶναι ὁ Alex Steinmetz, γερμανὸς ἐλληνοστῆς που ζοῦσε τότε στὴν Ἑλλάδα. Ὁ Steinmetz συνεργάστηκε στενά καί με τὸν Νουμά καί με τὸ Μέλλον μεταφράζοντας κυρίως ἀπὸ τὰ γερμανικά ἔργα λογοτεχνικά καί πολιτικά. Ἡ συνεργασία του με τὸ Μέλλον διατηρήθηκε σ' ὅλη τὴ διάρκεια τῆς ἐκδόσης τοῦ φύλλου καί περιλάμβανε, ἐκτός ἀπὸ τὴ μεταφραστικὴ δουλειά κάθε εἶδους, καί σοσιαλιστικὴ ἀρθρογραφία. Ὅσο γιά τὴν συνεργασία του με τὸν Νουμά υπῆρξε ἐπίσης μακρόχρονη καί στενὴ καί κράτησε ὡς τὴ δεκαετία τοῦ '20, ὅταν πια ὁ Steinmetz βρισκόταν στὴ Γερμανία. Οἱ ἀπόψεις τοῦ σοσιαλδημοκράτη Steinmetz δημοσιεύονταν τακτικά στὸν Νουμά κάτω ἀπὸ τὸν γενικὸ τίτλο «Γράμματα ἀπὸ τὸ Μόναχο» καί, τὸ 1921, ὅταν τὸ περιοδικὸ εἶχε πια σαφὴ σοσιαλιστικὸ προσανατολισμό, τὰ ἀρθρα του ἔγιναν αἰτία σοβαρῆς ρήξης ἀνάμεσα στὸν Ψυχάρη καί τὸ μαχητικὸ ἐντυπο²¹.

20. Βλ. «Ἀνέκδοτη Ἀλληλογραφία Φῶτου Πολίτη - Κ. Χατζόπουλου», π. Νέα Ἐστία (1940), σ. 1305.

21. Τὴν ὀργή τοῦ Ψυχάρη τὴν εἶχε προκαλέσει κυρίως ἓνα σχόλιο τοῦ Steinmetz γιά τὴς πολεμικὲς ἀποζημιώσεις που θὰ ἐπιβάρυναν τὴ Γερμανία: «Οἱ Σαηλόκοι τοῦ Παρισίου βγάλανε τὸ φερμάνι τους. Ὁ γερμανικὸς λαὸς καταδικάστηκε νὰ δουλέψῃ 42 χρόνια

Η ανεύρεση του τρόπου και του προσώπου με τα οποία έγινε η έστω ευκαιριακή σύνδεση του *Μέλλοντος* και της Κοινωνιολογικής Εταιρείας με το γερμανικό σοσιαλιστικό κίνημα είναι χρήσιμη στο βαθμό που επιβεβαιώνει την αρχική υπόθεση εργασίας για τον καθοριστικό ρόλο που έπαιξε το δημοτικιστικό κίνημα στη διαμόρφωση της κίνησης των Κοινωνιολόγων. Πιστεύω, δηλαδή, ότι και αυτή η απόπειρα αποκατάστασης επαφής του ελληνικού σοσιαλιστικού κινήματος με τον διεθνή χώρο έγινε με τη διαμεσολάβηση του δημοτικισμού και συνιστά άλλη μία πλευρά της πολλαπλής γονιμότητας του δημοτικιστικού πεδίου.

Σύμφωνα με τα παραπάνω, οι δυνάμεις που συγκλίνουν εκείνη την περίοδο για τη συγκρότηση του πολιτικού και επιστημονικού σωματίου, όπως τελικά χαρακτηρίστηκε, είναι οι εξής: α) η πρώτη στενή ομάδα των Κοινωνιολόγων, η οποία συμπίπτει με τη συντακτική επιτροπή της *Επιθεωρήσεως Κοινωνικών και Νομικών Επιστημών*, δηλαδή οι Α. Παπαναστασίου, Θάλης Κουτούπης, Α. Δελμούζος, Θρασύβουλος Πετμεζάς, Πάνος Αραβαντινός, Κ. Τριανταφυλλόπουλος και Αλέξανδρος Μυλωνάς, β) οι άνθρωποι που πλαισίωσαν το *Μέλλον*, όπως ο διευθυντής του Διονύσιος Κόκκινος και ο Steinmetz και γ) ο Χατζόπουλος με τους δημοτικιστές της δικής του επιρροής, κυρίως στη Γερμανία.

Οι τρεις αυτές κατηγορίες διανοουμένων δεν φαίνεται να είχαν έρθει σε ουσιαστική επαφή παλιότερα. Πρέπει να συνομιλούν και να συνεργάζονται για πρώτη φορά εκείνους τους καλοκαιρινούς μήνες του 1908. Τούτο δεν σημαίνει όμως ότι πρόκειται για δυνάμεις τις οποίες μπορούμε να αντιμετωπίσουμε παρατακτικά, τη μια δίπλα στην άλλη, θεωρώντας ότι έχουν εντελώς διάφορη ιδεολογική καταβολή και να αναζητήσουμε από εκεί κι έπειτα τα σημεία επαφής που οδήγησαν στη στενή συνεργασία ή και στην τελική σύγκλιση. Πιστεύω πως υπάρχουν τουλάχιστον δύο στοιχεία που μας επιτρέπουν να μιλάμε για συνεχή αλληλεπίδραση ιδεών και ατόμων, η οποία φυσικά κάποια στιγμή δημιούργησε έναν συγκεκριμένο συσχετισμό δυνάμεων, που οδήγησε σε ισορροπίες και αποκρυσταλλώσεις ξεχωριστές. Το πρώτο απ' αυτά τα στοιχεία, για το οποίο μιλήσαμε ήδη, είναι η δημοτικιστική ιδιότητα, γνώρισμα που διαπερνά

για την άνταντική κεφαλαιοκρατία»: π. *Ο Νουμάς*, φ. 723 (13 του Φλεβάρη 1921), σ. 110. Επιστολή διαμαρτυρίας γραμμένη σε δριμύ ύφος εναντίον του Ταρχόπουλου έστειλε ο Ψυχάρης στον ίδιο τον Νουμά, που απέφυγε στην αρχή να τη δημοσιεύσει, και στο περιοδικό της Κωνσταντινούπολης *Λόγος*, με τη δήλωση ότι θα μεταφέρει το κέντρο του δημοτικιστικού αγώνα από την Αθήνα στην Πόλη: π. *Λόγος*, φ. 7-8 (Μάης-Ιούνης 1921), σ. 456-463. Εκτενή περιγραφή του επεισοδίου Steinmetz κάνει και ο Γ. Χ. Καλογιάννης στο βιβλίο *Ο Νουμάς και η εποχή του, 1903 - 1931*, «Επικαιρότητα», Αθήνα 1984, σ. 243 κ.ε. Αναφορά στην κχτοπινή, εντελώς διαφορετική, εξέλιξη των ιδεών του Steinmetz, ο οποίος προσέγγισε τον εθνοσοσιαλισμό, δεν έχει βέβαια θέση εδώ.

όλα τα μέλη των ομάδων. Το δεύτερο στοιχείο στο οποίο πιστεύω πως πρέπει να δοθεί μεγαλύτερη προσοχή είναι η παρουσία σ' όλες τις παραπάνω διεργασίες του Αλέξανδρου Δελμούζου.

Τα αυτοβιογραφικά κείμενα του Παπαναστασίου και του Τριανταφυλλόπουλου στα οποία, όπως είδαμε, συνήθως ανατρέχουμε για να ανακαλύψουμε τις ρίζες των Κοινωνιολόγων λένε τα ίδια πράγματα και περιγράφουν με όμοιο τρόπο τα συστατικά χαρακτηριστικά της Κοινωνιολογικής Εταιρείας: συμφοιτητές που επιστρέψανε από τη Γερμανία, από το Βερολίνο—και οι δυο αναφέρονται ρητά στο Βερολίνο—σκέφτηκαν να ιδρύσουν μια εταιρεία στα πρότυπα της Φαβιανής. Ούτε ο ένας ούτε ο άλλος προσθέτει τίποτε περισσότερο και, κυρίως, δεν εξηγούν πώς βρέθηκαν να συγκροτούν αυτή την εταιρεία οι τέσσερις από το Βερολίνο—Παπαναστασίου, Τριανταφυλλόπουλος, Αραβαντινός, Πετμεζάς— με έναν φοιτητή που επίσης είχε μόλις γυρίσει από τη Γερμανία, όχι όμως από το Βερολίνο αλλά από την Ιένα, που δεν είχε σπουδάσει δικαιο, όπως οι άλλοι, αλλά παιδαγωγικά, και που η επαφή του με το σοσιαλισμό, όπως ο ίδιος μαρτυρεί, δεν είχε σχέση με τους Φαβιανούς αλλά με το μαρξισμό²², δηλαδή τον Αλέξανδρο Δελμούζο.

Ούτε βέβαια αναφέρονται σε άλλες αντίστοιχες κινήσεις που ξεκινάνε τότε από έλληνες φοιτητές και διανοούμενους σε άλλες πόλεις της Γερμανίας. Τις κινήσεις όμως αυτές, τις οποίες πιθανότατα οι ίδιοι δεν γνώριζαν, τις γνωρίζει ο Δελμούζος, ο οποίος αλληλογραφεί τακτικά με τον Σκληρό και τον Χατζόπουλο. Ο τελευταίος, άλλωστε, είναι εκείνος που μας αποκαλύπτει τον σημαντικό ρόλο που έπαιξε ο Δελμούζος στη συγκρότηση της Εταιρείας. Σε επιστολή του προς τον Γιαννιό, με ημερομηνία 24 Μαΐου 1908, ο Χατζόπουλος γράφει: «[...] σχηματίσαμε στερνά ένα σοσιαλιστικό ταμείο και μιιά ομάδα πού μέλη της είναι τέσσερα ως τώρα. Σκληρός, Ζαβιτσιάνος, Παπανικολάου κι' εγώ. [...] "Όμοια ομάδα προσπαθεῖ νά σχηματίση στην 'Αθήνα ό Δελμουζος, συγκεντρώνοντας τούς φιλοπρόδους ύφηγητές και έπιστήμονες. Μά όταν πάνε για έδρα στο Πανεπιστήμιο καταλαβαίνεις ως πού θάσαι τó τρέξιμό τους. Δυό άπ' αυτούς βγήχαν με μεταφράσεις άρθρων Fabien (έγγλέζων σοσιαλιστών) στον "Εργάτη". [...] Καταρτισμένος πιό καλά, όπως είδα άπόνα άρθρο του στον "Εργάτη" είναι ό Παπαναστασίος. "Όμως ως γράφει στο Σκληρό ό Δελμουζος, μάλλον άκαδημαϊκός κι αυτός»²³.

22. Βλ. πώς περιγράφει την επαφή αυτή, και ειδικότερα τη συγκλονιστική εντύπωση που του είχε προκαλέσει το 1907 η ανάγνωση του Κομμουνιστικού Μανιφέστου, στο Α. Δελμούζος, *ό.π.*, σ. 442.

23. Βλ. «Πενήντα ανέκδοτα γράμματα του Κώστα Χατζόπουλου...», *ό.π.*, σ. 1270-1271. Σχετικά με τα πρόσωπα που αναφέρονται στην περικοπή, πρόκειται για τον Μάρκο Ζαβιτσιάνο, κερκυραίο ζωγράφο, και τον Γιώργο Παπανικολάου, βιολόγο, που έγινε αργότερα διάσημος από τις έρευνές του για τον καρκίνο.

Για τη σημασία της παρέμβασης του Δελμούζου στην ίδρυση της Εταιρείας ο Χατζόπουλος μας δίνει και δεύτερη πληροφορία, δυο χρόνια αργότερα, σε επιστολή του προς τον γερμανό ελληνοστέ Karl Dieterich, με ημερομηνία 21 Φεβρουαρίου 1910: «Μιά κοινωνιολογική εταιρία. ιδρυμένη με την πρωτοβουλία του φίλου μας Δελμούζου πρόπερσι με σοσιαλιστικές (ρεβιζιονιστικές να τὸ ποῦμε γερμανικὰ) βάσεις ἄρχισε νὰ κουνιέται κι αὐτή, ὄχι πιά με τὴν ὁδηγία τοῦ Δελμούζου ποὺ περιορίστηκε πιά στὸ σχολιὸ του, μὰ με τὴν κυβέρνηση μερικῶν ὑψηλῶν καὶ τὴν προεδρεία ἐνὸς ἀρκετὰ καλὰ μορφωμένου οἰκονομολόγου, τοῦ Παπαναστασίου, ποὺ σπούδασε στὴ Γερμανία»²⁴.

Η περικοπή αυτή πιστεύω πως είναι ενδιαφέρουσα όχι μόνο γιατί επιβεβαιώνει την παρουσία του Δελμούζου ως κύριου συνδετικού κρίκου ανάμεσα στο δημοτικισμό και τους Κοινωνιολόγους, αλλά επίσης γιατί σχολιάζει το ιδεολογικό στίγμα που κατά την αντίληψη του Χατζόπουλου υπάρχει στις κινήσεις των δημοτικιστών και των σοσιαλιστών εκείνης της περιόδου. Είναι αυτό που ο Χατζόπουλος αποκαλεί ρεβιζιονισμό, τον οποίο καταλογίζει όχι μόνο στην Κοινωνιολογική Εταιρεία αλλά σ' όλες τις πρωτοβουλίες για τις οποίες γίνεται λόγος.

Ο όρος αυτός ανταποκρίνεται με μεγάλη δυσκολία στο ιδεολογικό και πολιτικό περιεχόμενο των κινήσεων αυτών. Η στάση του Χατζόπουλου αντανάκλα, βέβαια, τη σύγκρουση μεταξύ ρεβιζιονισμού κι ορθόδοξου μαρξισμού, που παρουσιάζεται με μεγάλη ένταση εκείνη την εποχή στο σοσιαλιστικό κίνημα, και γι' αυτό τον όρο τον χρησιμοποιεί πάντα για να εκφράσει δυσπιστία ή και απόρριψη. Αν δεχτούμε, ωστόσο, ότι με τον όρο «ρεβιζιονισμός» εννοείται είτε το συγκεκριμένο σύστημα ιδεών του Edward Bernstein είτε τα διάφορα ιδεολογικά ρεύματα που άσκησαν κριτική ή αλλοίωσαν ή κι εγκατέλειψαν, μ' ένα λόγο αναθεώρησαν, τις αναλύσεις τῶν Marx και Engels, τότε δεν νομίζω ότι ο όρος αυτός ταιριάζει στις απόπειρες συλλογικής δράσης των δημοτικιστών και σοσιαλιστών που έχει στο νου του ο Χατζόπουλος. Τα αιτήματα που διατύπωσαν οι ενώσεις αυτές ήσαν περισσότερο ένα μείγμα φιλελεύθερων διεκδικήσεων και εκσυγχρονιστικών θεωριών. Το ίδιο επιφυλακτικές ήσαν και στο θέμα της γλώσσας. Πράγματι οι ενώσεις αυτές —μιλάμε για τις απόπειρες που έγιναν μέχρι τον Σεπτέμβριο του 1909— είναι κυρίως δύο, και αναφέρομαι σ' αυτές πολύ σύντομα, μόνο και μόνο για να εννοήσουμε καλύτερα πόσο πιο ξεκάθαρες ήσαν οι θέσεις της Κοινωνιολογικής Εταιρείας. Η Προοδευτική Ένωσις, προϊόν συνεργασίας Σκληρού και Γληνού στη Λειψία, με ημερομηνία στο σχέδιο καταστατικού «Σεπτέμβριος 1909» είναι πλαισιωμένη από σοσιαλιστές και δημοτικιστές. Όμως στο καταστατικό δεν υπάρχει λέξη ούτε για δη-

24. «Τα Γράμματα του Κ. Χατζόπουλου», π. Ο Νομιάς, ΙΘ (1922), σ. 119.

μοτική ούτε για πάλη των τάξεων²⁵. Ακριβώς με την ίδια ημερομηνία κυκλοφορεί και το εγκύκλιο γράμμα του Μανόλη Τριανταφυλλίδη με την πρόταση για ίδρυση ενός εκπαιδευτικού σωματείου. Πρόκειται για την κίνηση που κατέληξε στη δημιουργία του Εκπαιδευτικού Ομίλου. Και εδώ το σύστημα ιδεών που προβάλλεται κινείται μέσα σε στενά όρια και πολιτικά και γλωσσικά: όλα θα γίνουν με τη συμβολή του Κράτους, και το όργανο που θα χρησιμοποιηθεί θα είναι ακόμη και μια «καθαρεύουσα άνθρωπινή»²⁶.

Αυτές λοιπόν τις κινήσεις δεν είναι δυνατό να τις θεωρεί ο Χατζόπουλος ρεβιζιονιστικές—με την έννοια που γίνεται γενικά αποδεκτός ο όρος—μόνο με αφορμή τα κείμενα και τις διακηρύξεις τους. Αυτά όλα εκφράζανε εξαιρετικά συρρικνωμένες θέσεις και πολιτικές και γλωσσικές. Επειδή όμως γνωρίζει τους ανθρώπους, τους νεαρούς διανοουμένους και φοιτητές της Γερμανίας που ακούνε και διαβάζουν Δαρβινισμό, εξελικτικές θεωρίες, Γερμανική Σοσιαλδημοκρατία και πολύ Σκληρό, κι επειδή ξέρει και το γενικότερο πνεύμα των συζητήσεων μεταξύ τους, το οποίο όντως στρέφεται γύρω από σοσιαλιστικές θεωρίες και αντιλήψεις για γλωσσική καθαρότητα, θεωρεί ότι η μεταφορά στην πράξη των ιδεών τους αποτελεί συμβιβασμό και υποχώρηση και, ακόμη χειρότερα, «ρεβιζιονισμό».

Από αυτή την άποψη είναι φυσικό ο Δελμούζος να αποτελεί τον κυριότερο στόχο του. Με το πρώτο άρθρο που, όπως είδαμε παραπάνω, δημοσιεύει ο τελευταίος στην εφημερίδα *Ακρόπολι*, έχει πάρει ήδη τις αποστάσεις του απέναντι στον Ψυχάρη. Τούτο συνιστά την πρώτη γλωσσική υποχώρηση που ταραίζει τον Χατζόπουλο. Η συμμετοχή του Δελμούζου στη συντακτική επιτροπή του πρώτου εντύπου της Κοινωνιολογικής Εταιρείας, το οποίο, παρά την κάποια τάση απλοποίησης της γλώσσας, γράφεται στην καθαρεύουσα—«άνθρωπινή», κατά την έκφραση του Τριανταφυλλίδη, αλλά πάντως καθαρεύουσα—αποτελεί πια συμβιβασμό και γλωσσικό αλλά και πολιτικό. Διότι, βέβαια, και τους Κοινωνιολόγους, και τον *Εργάτη* του Βόλου και το *Μέλλον* τα θεωρεί ρεβιζιονιστικά σχήματα. Σ' αυτές μάλιστα τις περιπτώσεις δεν πιστεύω πως απέχει πολύ από την πραγματικότητα. Τα πρώτα άρθρα, τουλάχιστον, του καταστατικού της Κοινωνιολογικής Εταιρείας υποδηλώνουν σχηματικές, ίσως, αλλά πάντως μαρξιστικές αντιλήψεις με αναθεωρητικό χαρακτήρα. Αυτό είναι φανερό, παρά την επιμονή με την όποια επανέρχονται αργότερα τόσο ο Παπαναστασίου όσο κι ο Τριανταφυλλόπουλος στο θέμα

25. Για τις κινήσεις αυτές βλ. τα σχόλια του Φίλιππου Ηλιού στο Δημήτρης Γληνός, *Άπαντα*, τ. Α', Αθήνα 1983, σ. 557-561.

26. Το κείμενο δημοσιεύεται στο *Αλληλογραφία της Π. Σ. Δέλτα 1906-1940*, επιμ. Ξ. Λευκοπαρίδης, Αθήνα [1957].

του φαβιανού προτύπου ως καθοριστικού στοιχείου στην ιδεολογική συγκρότηση της Εταιρείας²⁷ — και παρά το ότι φαίνεται πως είναι βέβαιη η επιρροή που άσκησαν οι Φαβιανοί στη σκέψη του Παπαναστασίου²⁸. Μπορεί, δηλαδή, ο ίδιος ο Παπαναστασίου να μην είχε καμία επαφή με τη Γερμανική Σοσιαλδημοκρατία και η σύνδεσή του με τις μαρξιστικές ιδέες να ήταν χαλαρή, αλλά τούτο δεν αποκλείει αυτές τις αντιλήψεις να τις εξέφραζαν άλλοι Κοινωνιολόγοι, που την παρέμβασή τους στην ιδεολογική οικοδόμηση της Εταιρείας πολλές φορές δεν την παίρνουμε υπόψη, παρασυρόμενοι από το ειδικό βάρος της ηγετικής παρουσίας του Παπαναστασίου. Σ' αυτό το κείμενο θα ήθελα να υπενθυμίσω ένα άρθρο του μέλους της Κοινωνιολογικής Εταιρείας Θαλή Κουτούπη, δημοσιευμένο τον Φεβρουάριο του 1909, με την ευκαιρία των πρώτων οργανωμένων πρωτοβουλιών των Κοινωνιολόγων, στο οποίο τονίζει πως «[...] ό πειθαρχικώτερον δρών σοσιαλισμός είναι ό έν Γερμανία [...]]», για να καταλήξει στο ότι «Οί ρηθέντες πρωτεργάται τής Κοινωνιολογικής Έταιρείας, υπό τήν επίδρασιν τού γερμανικού Σοσιαλισμού και με τά έρόδια τής έπιστήμης [...] θά μᾶς παρουσιάσουν ως ύπεσχέθησαν, προσεχώς τó πρόγραμμά τους και θά ίδωμεν τὰς άρχάς των. Ίσως έπαναλάβουν τó τού μανιφέστου τού Καρόλου Μάρξ προτρέποντες τούς έργάτας εις ένωσιν: “έκ τής ένώσεώς σας δέν έχετε νά χάσετε ή μόνον τά δεσμά σας· έκ τής ένώσεώς σας έχετε νά κερδίσετε ένα κύσμον”»²⁹.

Αυτές είναι περίπου και οι θεωρητικές αποσκευές με τις οποίες παρεμβαίνει στη δημιουργία της Εταιρείας και ο Αλέξανδρος Δελμούζος: κάποιες βασικές αρχές των μαρξιστικών αντιλήψεων, έτσι όπως τις έχει ακούσει από τον Σκληρό στην Ιένα. Πρόκειται, δηλαδή, για τις ιδέες της Δεύτερης Διεθνούς, όπως τις εκφράζει ο Πλεχάνωφ και η Γερμανική Σοσιαλδημοκρατία, κι ο απαραίτητος —κατά τον Σκληρό— συνδυασμός τους στην ελληνική σκηνή με το κίνημα του δημοτικισμού, το οποίο πρέπει να ηγηθεί της εργατικής τάξης για δύο λόγους: και διότι είναι αναγκαίο να αποκτήσει το ίδιο κοινωνική βάση, αλλά και διότι μια τέτοια πρωτοβουλία αποτελεί ιστορικό του χρέος ως κινήματος πρωτοποριακών διανοουμένων.

Οι ιδέες αυτές γίνονται ολοένα και πιο ρεφορμιστικές όσο οι φορείς τους προσεγγίζουν τον ελληνικό χώρο και προσπαθούν να μεταβάλουν τη θεωρία σε πράξη. Αυτό άλλωστε είναι το δεσπόζον σημείο στο οποίο συμπίπτουν οι Κοινωνιολόγοι με την τάση του δημοτικιστικού κινήματος την οποία εξέφραζε ο Δελμούζος. Και το πρώτο βήμα για τη μετατροπή ακριβώς της θεωρίας στην

27. Βλ. τα σχετικά άρθρα στο Α. Παπαναστασίου, *ό.π.*, σ. 3.

28. Βλ. την ανακοίνωση του Αλέξανδρου Κύρση, *ό.π.*, σ. 74 κ.ε.

29. Βλ. Θαλή Κουτούπη, «Η σοσιαλιστική κίνησης εν Ελλάδι», π. Παναθήρεια, φ. της 28 Φεβρουαρίου 1909, σ. 286.

πράξη είναι η συσσωμάτωση, η οργανωμένη δραστηριότητα. Ο δημοτικισμός απ' αυτή την άποψη προσφέρεται —και γενικά και ειδικά μέσω Δελμούζου— δεδομένου ότι διαθέτει ορισμένες θετικές συνιστώσες τόσο στο θεωρητικό όσο και στο πρακτικό επίπεδο. Στο επίπεδο της θεωρίας εμπεριέχει το κατεξοχήν στοιχείο που μπορεί να αποτελέσει συγκολλητική ουσία ποικίλων ιδεολογιών, τουλάχιστον όσο η αντίφαση που υπάρχει διατηρείται σε ισορροπία, δηλαδή την ίδια τη δημοτική γλώσσα.

Όπως έχει γίνει ήδη φανερό και από τη συζήτηση του *Νουμά* (1907-1909), η δημοτική μπορεί να είναι ταυτόχρονα η γλώσσα της παράδοσης, η γλώσσα των λαϊκών ελευθεριών, η γλώσσα-πνευματικό όπλο της εργατικής τάξης. Ο επαναστατικός λόγος, λοιπόν, με τον οποίο ισοδυναμεί η δημοτική μέσα από το πρίσμα των κοινωνικοπολιτικών αιτημάτων αυτής της κατηγορίας, όπως ελευθερία του λόγου, συμμετοχή του λαού, εκσυγχρονισμός, εργατική τάξη, συνδέει καταρχήν και τα διάφορα είδη ιδεών και θεωρητικών εξοπλισμών που φέρει ο καθένας.

Ο δημοτικισμός όμως προσφέρεται και στο πρακτικό επίπεδο. Το 1908 συνιστά ήδη ένα κίνημα. Το κίνημα αυτό μπορεί να είναι αδύνατο αλλά διαθέτει υποδομή και κάποια κοινωνική βάση στο χώρο των διανοουμένων. Από τη συζήτηση του *Νουμά*, άλλωστε, φαίνεται καθαρά πόσο αποφασισμένοι είναι οι δημοτικιστές να στραφούν προς την πρακτική δραστηριότητα, και ειδικότερα την πολιτική. Ας σημειωθεί, άλλωστε, ότι το αίτημα της άμεσης εισαγωγής του κινήματος στην πολιτική διαδικασία δεν υπήρξε απόρροια μόνο της μαρξιστικής ανάλυσης που επιχείρησε στη συζήτηση εκείνη ο Σκληρός, αλλά και της αντίδρασης που δημιούργησε η ανάλυση αυτή. Έτσι, το αίτημα αυτό προκάλεσε μια γενικευμένη τάση για επίσπευση της οργάνωσης συλλογικών δραστηριοτήτων.

Όλα αυτά, βέβαια, ισχύουν και για τις δύο πλευρές. Όπως οι Κοινωνιολόγοι βοηθούνται από το δημοτικισμό και ως περιεχόμενο και ως σχήμα, έτσι και ο δημοτικισμός έχει να αντλήσει πολλά από τους Κοινωνιολόγους. Μπορεί κυρίως να εγγράψει υποθήκη τόσο στον προοδευτικό αστικό χώρο, από όπου έλκει το επιστημονικό κι επαγγελματικό κύρος της ομάδας, όσο και στον εργατικό, στον οποίο αρχίζουν να απευθύνονται ενεργά οι Κοινωνιολόγοι. Σε δύο μάλιστα περιπτώσεις, μία τον Φεβρουάριο του 1909 στο Εργατικό Κέντρο του Πειραιά και μία δεύτερη, τον Απρίλιο του 1910, σε απεργία των ναυτεργατών, οι Κοινωνιολόγοι απευθύνονται στο εργατικό κοινό στη δημοτική, αποσπώντας την επιδοκιμασία του *Νουμά*: « [...] Χάρη πρέπει να χρωστούνε οι εργάτες στον κ. Π. Άραβαντινό, που τους μίλησε στο συλλαλητήριο αυτό σε δημοτική γλώσσα κ' έτσι τους έκαμε να νοιώσουν τ' αληθινά και μεστά λόγια του, αντίθετα προς όσους ίσαμε σήμερα κατεβήκανε στον έργατη και του μιλήσανε με τή γριά καθαρεύουσα. Ο κ. Άραβαντινός είναι φωτισμένος έπιστή-

μονας και για τούτο πρώτα απ' όλα κατάλαβε τὸ σημαντικὸ τὸ ζήτημα»³⁰.

Ἡ φάση τῆς αλληλεπίδρασης ἀνάμεσα στους Κοινωνιολόγους και το δημοτικισμό τερματίζεται την ὥρα που ὅλες οι κινήσεις για τις οποίες μιλήσαμε πιο πριν ξεπερνούν την ιδεολογική ρευστότητα που τις χαρακτήριζε και αποκρυσταλλώνουν τη μορφή τους και το λόγο τους. Για την Κοινωνιολογική Ἐταιρεία τούτο συμβαίνει σχετικά νωρίς, δεδομένου ὅτι εκτός του ὅτι εκδίδει την *Επιστημονική Επιθεώρησι* κι ελέγχει ὡς ἓνα σημεῖο το *Μέλλον*, εκδηλώσεις ἀπὸ τις οποίες μπορεί κανεὶς να παρακολουθήσει την ιδεολογική της πορεία, τον Αύγουστο του 1909 υποβάλλει στον Στρατιωτικὸ Σύνδεσμο ἓνα υπόμνημα με τίτλο «Τί πρέπει νὰ γίνη».

Ἀπὸ τὸ περιεχόμενο του υπομνήματος φαίνεται πως ἀπὸ ὅλες τις συσπειρώσεις η Κοινωνιολογική Ἐταιρεία διατυπώνει ἐγκαιρα και καθαρὰ τις τολμηρότερες θέσεις ὄχι μόνο στο πολιτικὸ πεδίο ἀλλὰ και στο γλωσσικό. Το υπόμνημα περιλαμβάνει παράγραφο σχετική με την αναδιοργάνωση και αναμόρφωση τῆς εκπαίδευσης και σαφὴ αναφορά στη διδασκαλία τῆς δημοτικῆς: «Περὶ βελτιώσεως τῆς ἐκπαιδύσεως, ἰδίᾳ δὲ τῆς δημοτικῆς [...]. Τοῦτο δύναται νὰ πραγματοποιηθῆ κυρίως [...] διὰ μεγαλειτέρας αὐξήσεως τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐξαταξίων δημοτικῶν σχολείων, βελτιώσεως τῆς διδασκαλίας και θεμελιώσεως αὐτῆς εἰς τὴν ἀλήθειαν, τούτέστι καλλιιεργείας τῆς ὁμιλουμένης γλώσσης και ἀντικαταστάσεως τῆς ἀχρήστου και πεπληρωμένης ὕλης διὰ γνώσεων πρακτικῶν, αἱ ὅποια εἶναι ἀπόρροια τῶν τελευταίων τῆς ἐπιστήμης ἐρευνῶν και ἀνταποκρίνονται πρὸς τὰς ἀνάγκας τῆς λαϊκῆς τάξεως»³¹.

Εἶναι τὸ πρῶτο υπόμνημα πρὸς πολιτικὴ ἐξουσία που κάνει λόγο για σχολικὴ καλλιέργεια τῆς ὁμιλουμένης γλώσσης, σχεδὸν ἓνα χρόνο πριν ἀπὸ την ἰδρυση του Εκπαιδευτικοῦ Ομίλου.

Ἀπὸ την ὥρα που οριστικοποιούνται κάποιες μορφές οργάνωσης δεν μπορούμε να μιλάμε για διαπλαστικὴ αλληλεπίδραση των δύο κινήματων ἀλλὰ για στενὴ συνεργασία αυτοτελῶν πια σωμάτων που, βέβαια, διαμορφώθηκαν μέσα ἀπὸ κάποιες κοινὲς αρχικὲς ἐπεξεργασίες. Ἡ οριστικοποίηση αὐτῆ των μορφῶν συμβαδίζει, φυσικά, και με μια αποσαφήνιση του περιεχομένου και του προσανατολισμοῦ τους. Οι Κοινωνιολόγοι θα συστήσουν πολιτικὸ κόμμα και οι δημοτικιστὲς ομάδα πολιτικῆς πίεσης. Το 1910, με διαφορά λίγων μηνῶν, θα ἰδρυθῶν το Λαϊκὸ Κόμμα ἀπὸ τους Κοινωνιολόγους και ὁ Εκπαιδευτικὸς Ὁμιλος ἀπὸ τους δημοτικιστὲς. Το πόσο στενὴ παραμένει ἡ σχέση των δύο οργανισμῶν φαίνεται ἀπὸ τὸ ὅτι ἀνάμεσα στους ἰδρυτὲς του Ομίλου υπάρχουν πέντε μέλη τῆς Κοινωνιολογικῆς Ἐταιρείας, οι Α. Μυλωνάς, Α. Παπαναστασίου, Θρ. Πετμεζάς, Κ. Τριανταφυλλόπουλος και, φυσικά, ὁ Α. Δελμούζος.

30. Βλ. π. Ο Νουμάς, φ. 388 (18 του Ἀπρίλ, 1910), σ. 7.

31. Βλ. Α. Παπαναστασίου, ὁ.π., σ. 49.

Η συνεργασία αυτή, φανερή αλλά και παρασκηνιακή, δεν θα σταματήσει ποτέ. Θα αλλάζει περιεχόμενο στο βαθμό που θα αλλάζουν οι γενικότερες πολιτικές συνθήκες, οι οποίες απλώς θα μεταβάλλουν με τη σειρά τους τα οργανωτικά πλαίσια των σχέσεων και επαφών. Σε στιγμές μάλιστα κορύφωσης του δημοτικιστικού αγώνα οι Κοινωνιολόγοι θα αποδειχτούν η πολιτική εμπροσθοφυλακή του κινήματος. Τέτοια περίπτωση αποτελεί ασφαλώς η μάχη που έδωσαν στη Β' Αναθεωρητική Βουλή του 1911 οι πέντε από τους Κοινωνιολόγους που είχαν εκλεγεί βουλευτές για να αποφευχθεί η ψήφιση της συνταγματικής διάταξης για τη γλώσσα³². Η μάχη δόθηκε μετά από συνεννοήσεις με τον Εκπαιδευτικό Όμιλο και σύμφωνα με τις οδηγίες του τελευταίου, όπως φαίνεται από επιστολή του Ίωνα Δραγούμη προς τον Αλέξανδρο Πάλλη, με ημερομηνία 22 Μαρτίου 1911, στην οποία τονίζει ότι: «Ο Όμιλος χρησίμεψε πολύ. Προτού γίνουν τὰ συλλαλητήρια καὶ βγούν οἱ λόγοι τοῦ Μιστριώτη καλέσαμε τὸ Γενάρη τοὺς βουλευτὲς πὸν εἶναι φίλοι μας ἤ καὶ μέλη τοῦ Ὀμίλου καὶ τοὺς εἶπαμε πῶς θὰ μιλήσουν. [...] Λοιπὸν τὸ πρῶτο [θέμα] τὸ χάσαμε ἂν καὶ ἀγωνίστηκαν καλὰ οἱ 20 δικοὶ μας ἄνθρωποι (Μάνος, Μαβίλης, Ζαβιτσιάνος, Κουλούμπαρδος, Κοντογούρης, Δεμερτζής, Καραπάνος, Λυμπερόπουλος, Παπαναστασίου, Πετμεζᾶς, Ἀραβαντινός, Κογεβίνας, Διομήδης, Κουτούπης)» [...]»³³. Από αυτούς, στην Κοινωνιολογική Εταιρεία ανήκαν οι Λυμπερόπουλος, Παπαναστασίου, Πετμεζᾶς, Αραβαντινός, Κουτούπης. Οι συνθήκες μέσα στις οποίες αγωνίστηκαν ἦσαν ἐξαιρετικὰ δυσμενεῖς — ἀπὸ τοὺς 264 βουλευτὲς μόνο δεκαοκτὼ καταψήφισαν τελικὰ τὴ γλωσσικὴ διάταξη — καὶ οἱ ἴδιοι κατηγορήθηκαν ἀκόμη καὶ γιὰ προδοσίαν³⁴.

Η ίδια στενή σχέση θα φανεί και σε πολλές άλλες περιπτώσεις: στη Δίκη του Ναυπλίου, το 1914, όπου συνήγορος του Δελμούζου θα είναι ο Κ. Τριανταφυλλόπουλος και μάρτυρας υπεράσπισης ο Λουκάς Νάκος, καθώς και στη συνεργασία του Παπαναστασίου και του Τριανταφυλλόπουλου με τη Φοιτητική Συντροφιά κατά τη δεκαετία του '20. Η προσήλωση του Παπαναστασίου στις δημοτικιστικές ιδέες θα φανεί επίσης στο ρόλο που θα παίξει για την απόληψη της γλωσσικής διάταξης στο Σύνταγμα του 1927, καθώς και στην κοινοβουλευτική παρέμβαση που κάνει ο ίδιος το 1934 (Κυβέρνηση Π. Τσαλ-

32. Βλ. *Πρακτικά των συνεδριάσεων της Β' Διπλής Αναθεωρητικής Βουλής*, τ. Α' (8 Ιανουαρίου - 12 Ιουλίου 1911), Αθήνα 1911, σ. 414-423.

33. Από την *αλληλογραφία των πρώτων δημοτικιστών*, II, επιμ. Ε.Δ.Π. του Σπουδαστηρίου Νεότερης Ελληνικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Επιστημονική Επιτηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής, παράρτημα αρ. 60, Θεσσαλονίκη 1985, σ. 125.

34. Βλ. την περίληψη της αγόρευσης του βουλευτή Π. Νοταρά, ο οποίος «[...] λέγει ότι χειρίστην τῶ ἔκαμεν ἐντύπωσιν ὅτι ἄνθρωποι τῆς μορφώσεως τῶν Κοινωνιολόγων μεταχειρίζονται τὰ φῶτα τῶν ἐπὶ κακῶ τῆς πατρίδος», στα *Πρακτικά της Βουλής*, ὁ.π., σ. 437.

δάρη) για να υπερασπιστεί πάλι τον Δελμούζο, στον οποίο έχει επιβάλει πειθαρχική ποινή ο τότε υπουργός Παιδείας Θ. Τουρκοβασίλης³⁵.

Όμως τα παραδείγματα αυτά, τα οποία μπορούν να πολλαπλασιαστούν μέσα στο χρόνο, αποτελούν σταθμούς μιας παράλληλης πορείας και συνεργασίας που η εξιστόρησή τους δεν έχει θέση εδώ. Σκοπός της εργασίας αυτής ήταν η διατύπωση και η διερεύνηση μιας υπόθεσης εργασίας: Κατά πόσο η ομάδα των Κοινωνιολόγων υπήρξε ένα από τα προϊόντα του κινήματος του εκπαιδευτικού δημοτικισμού. Ασφαλώς δεν μπορεί να πει κανείς ότι υπήρξε απευθείας γένεση της Κοινωνιολογικής Εταιρείας από το δημοτικισμό και τις κοινωνικοπολιτικές προεκτάσεις του. Εκείνο όμως που επίσης δεν μπορεί να αρνηθεί κανείς είναι ότι οι αρχικές σκέψεις για έναν νεότερο πολιτικό οργανισμό, τις οποίες έκαναν μερικοί νέοι διανοούμενοι, άρχισαν να αποκτούν ιδεολογική υπόσταση και οργανωτική δομή μέσα από την καθοριστική παρέμβαση του δημοτικιστικού κινήματος.

Απέφυγα ως τώρα να χαρακτηρίσω το είδος του δημοτικισμού που τόσο συνέβαλε στην ιδεολογική και οργανωτική διάπλαση των Κοινωνιολόγων, και περιορίστηκα στην αναφορά της πολλαπλότητας των ιδεών που παρουσιάζει το κίνημα κυρίως από το 1907 κι έπειτα. Δεν θέλησα δηλαδή να κατονομάσω εξαρχής τον εκπαιδευτικό δημοτικισμό, που είναι το τμήμα του κινήματος με το οποίο τελικά ταυτίστηκαν οι Κοινωνιολόγοι, για τον εξής λόγο: Πιστεύω πως οι πολλαπλές επιλογές που πρόσφερε το δημοτικιστικό κίνημα προέρχονταν από πολλές και διαφορετικές συλλογιστικές. Η επιλογή του στόχου της εκπαίδευσης έγινε μέσα από τη συλλογιστική του φιλελεύθερου συστήματος ιδεών, για το οποίο γνωρίζουμε πόση σημασία έχει η παιδεία του λαού· αυτή εξασφαλίζει την ανάπτυξη του λαού και τη συμμετοχή του στην εξουσία.

Εκείνη όμως την περίοδο, 1907-1909, την περίοδο δηλαδή της αποφασιστικής παρουσίας του Σκληρού μέσα στο δημοτικιστικό κίνημα, εξίσου σημαντική θεωρούσαν την «παιδεία του λαού» και οι σοσιαλιστές. Ξεκινώντας, μ' άλλα λόγια, από τη μαρξιστική ανάλυση έφταναν κι αυτοί στον μεταρρυθμιστικό στόχο, που ήταν η εκπαίδευση, κι εκεί συνέπιπταν με τους φιλελεύθερους. Ο ίδιος ο Σκληρός έγραφε το 1908: «Όλη του τῆ δράση [ὁ μαρξισμός] τῆ στηρίζει στὴν ἀνάπτυξη τοῦ λαοῦ, τοῦ πλήθους. Γιατί ἀνάπτυξη γι' αὐτὸν θὰ πῆ: ἀλλαγὴ τοῦ ἀσυνείδητου σὲ συνειδητό. τοῦ μοιραίου σὲ ἐλεύθερο. [...] Ναι. ἡ ἀνάπτυξη τοῦ λαοῦ, τοῦ πλήθους εἶναι ἀπὸ τὴν ἄποψη τοῦ μαρξισμοῦ. ἡ μόνη προοδευτικὴ ἐκπολιτιστικὴ δρᾶσι τῶν εἰλικρινῶν, εὐγενῶν, συνειδητῶν μελῶν τῆς κοινωνίας»³⁶.

35. Βλ. το κείμενο της ομιλίας του Παπαναστασίου στο Α. Παπαναστασίου, ὁ.π., σ. 756-764.

36. Βλ. Γ. Σκληρός, «Διαλεκτικός Υλισμός», π. Ο Νουμάς, φ. 280 (27 του Γενάρη 1908).

Εφόσον, λοιπόν, η ανάπτυξη του λαού είναι ταυτόσημη με τη συνειδητοποίησή του, η δράση όσων επιθυμούν να παλέψουν για να προχωρήσει η υπόθεση της ελληνικής κοινωνίας πρέπει να τείνει προς αυτήν την κατεύθυνση και να συνίσταται στην παροχή των μέσων μάθησης, οργάνωσης κλπ., που διευκολύνουν το ξεκίνημα του λαού και οδηγούν στη χειραφέτησή του.

Ο εκπαιδευτικός στόχος θεωρήθηκε δευτερεύων και άρχισε να παραμερίζεται από τους σοσιαλιστές δημοτικιστές μετά το 1910, όταν η γενικότερη άποψή τους για ταξική παιδεία και για γλώσσα ως αντικείμενο συγκρουόμενων κοινωνικών συμφερόντων αποκλείστηκε σιωπηλά από τον Εκπαιδευτικό Όμιλο. Με τον ίδιο τρόπο αποκλείστηκε, στο γλωσσικό επίπεδο, και η ψυχαστική ορθοδοξία. Σ' αυτό τον σιωπηλό αποκλεισμό νομίζω, άλλωστε, ότι μπορούμε να εντοπίσουμε και μία από τις αιτίες που οδήγησαν στην ιδιότυπη σύμμαχια σοσιαλισμού και ψυχαστισμού, η οποία διατηρήθηκε για αρκετά χρόνια και απέκτησε τελικά επιθετικό χαρακτήρα εναντίον του εκπαιδευτικού δημοτικισμού, κυρίως στους χρόνους της Εκπαιδευτικής Μεταρρύθμισης του 1917.

Μέχρι το 1910, όμως, υπάρχει ένα είδος σύμμειξης μαρξιστικών ή άλλων σοσιαλιστικών ιδεών, φιλελεύθερων απόψεων και εκσυγχρονιστικών βάσεων με κύρια συνισταμένη την εκπαίδευση. Μέσα σ' αυτή την ιδεολογική διεργασία γεννήθηκαν και διαμορφώθηκαν ορισμένα σχήματα, τα οποία αποκρυσταλλώθηκαν οργανωτικά είτε με τονισμένη την πολιτική πλευρά, όπως οι Κοινωνιολόγοι, είτε με τονισμένη την εκπαιδευτική, όπως ο Εκπαιδευτικός Όμιλος.

Η τελική ένταξη όλων αυτών των δυνάμεων στο βενιζελισμό, κυρίως μετά το διχασμό, θα συσκοτίσει βέβαια λίγο τα πράγματα, αλλά θα αποδείξει, νομίζω, και τη μεγάλη συγγένεια των ιδεών που εξέφραζαν οι δυνάμεις αυτές. Από το 1915 ως το 1920 οι Κοινωνιολόγοι, ο εκπαιδευτικός δημοτικισμός, με επικεφαλής την τριανδρία Τριανταφυλλίδη-Δελμούζου-Γληνού, καθώς και σοσιαλδημοκράτες όπως ο Χατζόπουλος, ο Σκληρός, ο Κωνσταντίνος Θεοτόκης, ο Νίκος Γιαννιός κ.ά., θα ταυτιστούν με το βενιζελικό κίνημα και θα ενισχύσουν ιδεολογικά και πρακτικά, μέσα από αναλύσεις κάθε είδους—φιλελεύθερες ή σοσιαλδημοκρατικές—τον αστικό εκσυγχρονισμό της κυβέρνησης του Ελευθέριου Βενιζέλου.